

פרק ג: מה עושה כאן שיר העיתים?

רוני מגידוב

שיר צץ לו בכתבי קהלת, הוא אף מועמד ברוב דפוסי התני"ך כשיר. בקריאתו עולה מייד שאלת הקשר בינו לבין פרקים א וב. במילים אחרות כיצד מתחבר השיר אל הרעיונות הקודמים שפרש קהלת?

ועת למות	עת ללדת
ועת לעקור נטוע.	עת לטעת
ועת לרפוא	עת להרוג
ועת לבנות.	עת לפרוץ
ועת לשחוק	עת לבכות
ועת רקוד.	עת ספוד
ועת פנוס אבנים	עת להשליך אבנים
ועת לרחק מחבק.	עת לחבוק
ועת לאבד	עת לבקש
ועת להשליך.	עת לשמור
ועת לתפור	עת לקרוע
ועת לדבר.	עת לחשות
ועת לשנא	עת לאהב
ועת שלום.	עת מלקמה

האם שיר העיתים עולה הקנה אחד עם אמירותיו הקודמות של קהלת?

נראה כי מסריו של שיר העיתים שונים לחלוטין מן האמירות עד כה. בפרק א ביטלה המעגליות את ערכם של דברים ואיינה אותם בהגדירה אותם כהבל; ובפרק ב יצר המוות שוויון בין כל בני האדם, שלכולם מזומן גורל זהה. פרק ג פותח דווקא בפעולות חיים המוצבות זו כנגד זו. העיתים בשירו של קהלת אינן משתוות, הן מקוטבות: יש עת לפעולה ויש עת לפעולה שהיא היפוכה.

ואולם מבט נוסף מגלה קרבה רעיונית הדוקה בין פרק ג לשני קודמיו. הדמיון ביניהם והרצף הרעיוני שלהם אף מעלה את השאלה אם פרק ג אינו בעצם דרך מתוחכמת של קהלת לחזור על רעיונותיו, להעמיק את אחיזתם בקורא ולהחילם לא רק על תופעות אוניברסליות וטבעיות אלא גם על המתחולל בחייהם של בני אדם.

האם יש הקרבה רעיונית בין פרק ג לפרקים א וב?

לצורך דיון בשאלה זו נקרא את הפסוקים שמייד אחרי שיר העיתים – ט' – י"ד. מייד בתום השיר תוהה קהלת מה-יתרון העושה באשר הוא עמל (ט'). פסוק זה מהדהד את ההכרזה שפרקים א וב משופעים בה,¹ ושמופיעה כבר בפסוק השלישי בספר: מה-יתרון לאדם בכל-עמלו שיעמל תחת השמש. גם בפרק ג מובע אפוא ספק בנוגע לכדאיות העשייה האנושית.

אין זה הקשר היחיד בין שיר העיתים ודברי קהלת שאחריו לבין פרקי הפתיחה. גם בפרק ג נשנה העניין שנתן אלוהים לבני האדם לעסוק בו, ושאינו מסב להם הבנה של העולם: ראייתי את-הענין אשר נתן אלהים לבני האדם לענות בו ... מפלי אשר לא-ימצא האדם את-המעשה אשר-עשה האלהים מראש ועד-סוף (י"א). אמירה זו כבר הושמעה בתחילת הספר: ונתתי את-לבי לדרוש ולתור בחקמה ... הוא ענין רע נתן אלהים לבני האדם לענות בו ... כי ברב חקמה רב-פעס ויוסיף דעת יוסיף מכאוב (א, י"ג-י"ח). פרק ג מחדד ומבהיר מדוע רע העניין

¹ א, ג; ב, י"א, י"ז-כ"ב.

שנתן אלוהים לבני האדם. הוא רע שכן ניתנו להם סקרנות ותשוקה לפענח את העולם ואת פשר החיים, מבלי שהוענקה גם היכולת לעשות זאת: מבלי אֶשֶׁר לֹא-יִמְצָא הָאָדָם אֶת-הַמַּעֲשֶׂה אֲשֶׁר-עָשָׂה הָאֱלֹהִים מֵרֵאשִׁית וְעַד-סוּף. בפרק ג גם שב ומופיע הפזמון החוזר שהכרנו בפרק ב (כ"ד-כ"ו). זהו הפזמון המזמין לאכול, לשתות ולשמח: יָדַעְתִּי כִּי אֵין טוֹב בָּם כִּי אִם-לִשְׂמֹחַ ... וְגַם כֹּל-הָאָדָם שֵׂאֵכָל וְשָׁתָה וְרָאָה טוֹב בְּכָל-עֲמָלוֹ מִתַּת אֱלֹהִים הִיא (ג, י"ב-י"ג). המשכו של שיר העיתים מתכתב, אם כן, עם הפרקים שקדמו לו. והשיר עצמו? איך הוא משתלב במרחב הקהילייני שהכרנו עד כה?

האם יש קשרים בין שיר העיתים עצמו לבין פרקי הפתיחה

כזכור, בפרק א מתבונן קהלת בטבע ובחילופי הדורות, ואת התבוננותו עוטפות אמירות המטילות ספק בטעם שבעמלו של האדם, וביכולת האנושית להבין את התנהלות העולם. האמירות הללו צובעות את תיאור הטבע במעגליות חסרת תכלית ופשר:

ד דֹּר הַלֵּךְ וְדֹר בָּא וְהָאָרֶץ לְעוֹלָם לְעַמְדָת.

ה וְזָרַח הַשֶּׁמֶשׁ וּבָא הַשֶּׁמֶשׁ וְאֵל-מְקוֹמוֹ שׁוֹאֵף זֹרַח הוּא שֵׁם.

ו הוֹלֵךְ אֶל-דָּרוֹם וְסוֹבֵב אֶל-צָפוֹן סוֹבֵב סָבִיב הוֹלֵךְ הָרוּחַ וְעַל-סִבְיַתָּיו שָׁב הָרוּחַ.

ז כֹּל-הַנְּחָלִים הַלְכִים אֶל-הַיָּם וְהַיָּם אֵינָנו מֵלֵא אֶל-מְקוֹם שֶׁהַנְּחָלִים הַלְכִים שָׁם הֵם שָׁבִים לְלֶקֶת.

ח כֹּל-הַדְּבָרִים יִגְעִים לֹא-יִוָּכַל אִישׁ לְדַבֵּר לֹא-תִשָּׁבַע עֵין לְרֵאוֹת וְלֹא-תִמְלֵא אֲזֵן מִשְׁמַע. (א, ד'-ח').

אפשר שיש להבין את שיר העיתים שבפרק ג בהקבלה להתבוננות בטבע בפרק א. אולי השיר הוא קרש קפיצה אל מסקנות דומות לאלה שבפרקים א וב. כשם שהמעגליות בטבע ובמהלכים האנושיים הנצפים ממרומי הזמן (דור הלך ודור בא) מולידה מסקנות בדבר העדר פשר, כך מולידה אותן גם ההתבוננות בעיתים השונות בהווייתם של בני אדם. בפרק א נתן קהלת את דעתו בעיקר על התנועה בזמן שהיא מעגלית; עתה, בפרק ג, בשיר העיתים, הוא עוסק בתנועות בזמן הבאות לידי ביטוי בפעולות קוטביות. בפרק א ההתבוננות של קהלת היא קוסמית, ואילו בפרק ג נדרש שיר העיתים לפעולות שהן חלק מהמציאות של כל אדם. אולם בשני פרקים אלה מובילה ההתבוננות למסקנה שאין ביכולתם של בני האדם להבין את פשר הקיום, לשלוט בחייהם ולהטביע חותם. לפיכך המסקנה היא מה-יִתְרוֹן הַעוֹשֶׂה בְּאֶשֶׁר הוּא עֲמָל (ג, ט'). הרצון הלא ממומש להבין את העולם והעדר השליטה בעיתים יוצרים תחושה של חוסר אונים ותסכול: גַּם אֶת-הָעֵלֶם נָתַן בְּלִבָּם מִבְּלִי אֲשֶׁר לֹא-יִמְצָא הָאָדָם אֶת-הַמַּעֲשֶׂה אֲשֶׁר-עָשָׂה הָאֱלֹהִים מֵרֵאשִׁית וְעַד-סוּף וְתִסְכּוֹל: כִּשְׁם שְׁחוֹסֵר הַפֶּשֶׁר שֶׁל הָעוֹלָם הַבְּלָתִי מוֹבֵן נִיכָר בְּמַחְזוֹרִיּוֹת שֶׁל הַטֶּבַע, כִּךְ הוּא נִיכָר בְּעֵיתִים הַלֵּא נִשְׁלֹטוֹת בְּחַיֵּי אָדָם.

לפי הצגת הדברים עד כה, קהלת חוזר באופן מתוחכם על פרק א, ואם כן, נראה שאין כל התקדמות בספר. פרק ג מעמיק את המסר בדבר חוסר הטעם בעמל, והתסכול הבלתי נמנע של ההווה האנושית. במבט ראשון נראה שיר העיתים כהיפוכו של פרק א. מבט שני העלה שהשיר והמסקנות הנובעות ממנו ממשכיכים את פרקי הפתיחה ומרחיבים אותם. אלא שדרוש מבט נוסף.

עת לזה ועת לזה - כאילו דא?! מה בעצם רוצה שיר העיתים לומר?

ראוי לראות את שיר העיתים ואת ההבנות העולות ממנו כפי שהם לעצמם, במנותק מהזיקה לפרקים א וב. מה מבקש קהלת לומר בקובעו שלכל פעולה או מצב יש עת שלהם? האם זו אמירה מובנת מאליה, אולי אפילו בנאלית? מאי רותא בקביעה שיש עת כזו ואחרת שונה ממנה, הרי כולנו ערים לכך בחיינו.

שוא מציע השיר השקפת עולם דטרמיניסטית, הגורסת שהכול מוכתב מראש? מה בעצם אומר שיר העיתים? יש בעולם עיתים, ובלשון ימינו תקופות. מוכרות הנסיבות שבהן עם כל השתדלותו, לא עולה בידו של אדם להגשים תוכנית, קטנה או גדולה, שהציב לעצמו. למשל, לסדר את החדר, ללמוד טאקוונדו, או להעז להזמין חבר. ה. לסרט. ביום מסוים, ואולי בשבוע מסוים, או בעונת שנה מסוימת הכול נראה כפועל נגד השגת המטרה. מטלות אחרות מסיחות את הדעת; כל מה שנעשה מגיע למבוי סתום; האנרגיות חסרות, ואין ביכולתו של אדם להתמקד במושא חפצו. זמן מה

אחרי כן, אף שלכאורה דבר במציאות לא השתנה, פתאום נעשים היעדים בני כיבוש. האדם מתמלא חריצות, היצירתיות שופעת, המזל עובד לטובתנו - והנה זה מצליח.

אם יש עת נכונה לשם מה להתאמץ?

אם כך, בהנחה שיש עת נכונה ובלתי נכונה לפעולות האנושיות, מדוע להתאמץ? הרי הנטיעה, הבנייה, המרפא, האהבה בוא יבואו. אבל מה? בעיתם. לשם מה לעמול ולהתייגע אם לא זו העת? נמתין לה, לעת הראויה. ובלשון קהלת: מה-יתרון העושה באשר הוא עמל (ג, ט'). בטרם נדון בעמדה זו, נתבונן עוד בפעולות שבשיר העיתים.

האם העיתים הן בשתי נקודות קצה, שלילית מול חיובית?

בדוגמאות שלעיל, העיתים בחיי היום יום נחוות כפעילות מול מניעת פעילות – יש עת נכונה ועת שאינה נכונה, כלומר שאינה עולה בקנה אחד עם רצוננו. אלא שבשיר בעיתים לא בהכרח מדובר בשלילה מול חיוב. ניגודי הפעלים בפתיחה ובסיום מטעים לחשוב שאולי עיתים טובות ורעות לפנינו: עת ללדת ועת למות ... עת מלחמה ועת שלום (ג, ב', ח'). אבל קהלת מבהיר: אַת-הַכֹּל עֲשֵׂה יָפֵה בְּעֵתוֹ (י"א). מכאן אפשר שהניגודים בשיר אינם טוב לעומת רע. נשים לב שלפעולות בשיר העיתים אין מושא ואין הקשר; העדרם של אלה מערער את היכולת להעריך את טיבן.

בפרקים אחרים מזכיר קהלת בהקשרים שונים חלק מהפעולות הנמנות בשיר העיתים, למשל, עת לפרוץ ועת לבנות (ג, ג'). אמנם פריצה מיוחסת לכסיל, המתואר כפרץ גדר אשר ישקנו נחש (י, ח'), ובנייה מתוארת כמעניקה שמחה, לפחות לרגע – הַגִּדְלֹתַי מַעֲשֵׂי בְּנִייתִי לִי בְּתַיִם נְטַעְתִּי לִי כְּרָמִים (ב, ד'), ואולם בנייה יכולה גם להמיט הרס: עֵיר קִטְנָה וְאֲנָשִׁים בָּהּ מְעֹט וּבֶא-אֱלִיָּהּ מִלֶּךְ גָּדוֹל וְסָבַב אֶתְּהָ וּבְנָה עָלֶיהָ מְצוּדִים גְּדֹלִים (ט, י"ד).

עת לבנות ועת לשחוק (ג, ד'), קובע שיר העיתים. אך שחוק אינו בהכרח קוטב חיובי. להפך, השחוקים בקהלת אינם נראים בעין יפה: לְשָׁחֹק אֲמַרְתִּי מִהוֹלָל² (ב, ב'), טוב פֶּעַס מְשָׁחֹק (ז, ג'); ובוודאי אין שום דבר חיובי בשחוקם של כסילים או של אנשי ממשל מושחתים, אשר לְשָׁחֹק עֲשִׂים לָחֵם ... וְהַפְסֹף יַעֲנֶה אֶת-הַכֹּל (י, י"ט).

עת לחשות ועת לדבר (ג, ז'). האם אחת הפעולות האלה שלילית? לפני אלוהים, מייצע קהלת, יהיו דבריך מעטים (ה, א'). את החכם כדאי גם כדאי לשמוע, ואילו על דיבורו של הכסיל קהלת מלעיג: דְּבַרִּי פִי-חֶכֶם חֵן, וְשִׁפְתוֹת פְּסִיל תִּבְלָעֵנּוּ. תַּחֲלַת דְּבַרִּי-פִיהוּ סִכְלוֹת וְאַחֲרֵית פִּיהוּ הוֹלָלוֹת רָעָה. וְהַסְכָּל יִרְבֶּה דְּבָרִים ... (י, י"ב-י"ד).

אפילו אהבה ושנאה, נעדרות מושא והקשר, עשויות להיות ניטרליות. אהבה ושנאה הן חלק מהיות חי, אומר קהלת (ט, א', ו'). אהבת אישה היא דבר רצוי (רְאֵה חַיִּים עִם-אִשָּׁה אֲשֶׁר-אֶהְבֶּת, ט, ט'), אבל אהבת כסף מטילה את האדם לסחרור ללא מוצא (אֶהָב כֶּסֶף לֹא-יִשְׁבַּע כֶּסֶף, ה, ט').

ושוב חזרנו אל השאלה: מה, אם כן, מבקש שיר העיתים לומר?

יפה עשה אלוהים את כל העיתים, אבל מה מכל זה יודע האדם?

בפס י קהלת מציין שאלוהים הוא שקבע את העיתים; זהו שינוי מפרק א, שבו כזכור תואר הטבע ללא בוראו. זאת ועוד, בראיית טוב, נדירה בפרקי הפתיחה, קהלת אף מצהיר: אַת-הַכֹּל עֲשֵׂה יָפֵה בְּעֵתוֹ (י"א). העיתים, כפי שהצענו, אינן רעות או טובות. הן פשוט עיתים שאלוהים עשה יפה.

מה המשמעות של העשייה האלוהית בעבור האדם?

בבני האדם יש השתוקקות מתמדת להבין את העשייה האלוהית (גם אַת-הַעֲלֵם נִתֵן בְּלִבָּם). אנחנו מבינים שיש עיתים (לפחות לעיתים), אבל לא באמת מבינים את העולם, ועל פי רוב איננו יודעים מראש אם זו אכן העת הנכונה (מִבְּלִי אֲשֶׁר לֹא-מִצָּא הָאָדָם אֶת-הַמַּעֲשֵׂה אֲשֶׁר-עֲשֵׂה הָאֱלֹהִים מִרָאשׁ וְעַד-סוֹף). נראה כאילו קהלת חוזר אל התסכול שמסיבה הסקרנות הטבעה באדם, כפי שביטא אותו בפרק א: וְנִתְתִּי אֶת-לִבִּי לְדָרוֹשׁ וְלָתוֹר בְּחֻקָּהּ עַל כָּל-אֲשֶׁר נַעֲשֶׂה תַחַת הַשָּׁמַיִם הוּא עֲנֵן רַע נִתֵן אֱלֹהִים לִבְנֵי הָאָדָם לַעֲנוֹת בּוֹ (א, י"ג). ואכן, סיומו של פרק א מביע כאב, צער וכעס: כִּי בָרַב חֻקָּהּ רַב-כְּעֵס וְיוֹסִיף דַּעַת יוֹסִיף מִכְּאוֹב (א, י"ח).

² מלשון הוללות, ריקות.

גם בפרק ג, את מעשה האלוהים אין האדם יודע. אך התובנה הבאה היא חזרה על ההצעה לחיות בשמחה ולעשות טוב. מדוע?

מהם הרווחים שבאי ידיעה?

מתוך הכרת אי הוודאות המהותית של בני האנוש מזמין קהלת לחיים של שמחה. זו תובנת "יְדַעְתִּי" שבפסוק י"ב: יְדַעְתִּי כִּי אֵין טוֹב בְּסִי אִם-לְשִׁמּוֹחַ ... האם זו הזמנה חוזרת לאכול ושתות? שוב נשתלים רמזים שאולי לא כך הדבר. גם כאן, כמו בפרק ב, רואה קהלת ביכולת ליהנות ולשמוח מתנה שמיימית – נגם כל-האדם שִׂיאֵכֶל וְשִׂתָּה וְרָאָה טוֹב בְּכָל-עֵמְלוֹ מִתַּת אֱלֹהִים הִיא (ג, י"ג, וראו ב, כ"ד, כ"ו). זאת ועוד, בפזמון החוזר בפסוק י"ב הוא כולל לא רק את הצעת השמחה אלא גם את עשיית הטוב: יְדַעְתִּי כִּי אֵין טוֹב בְּסִי אִם-לְשִׁמּוֹחַ וְלַעֲשׂוֹת טוֹב בְּחַיִּיו. בפרק ג חלה תפנית בראייתו של קהלת את המעשה האלוהי: ³ בפרק א, אי הידיעה האנושית אל מול מעשה האלוהים מעוררת אכזבה וייאוש. ואילו בפרק ג אי הידיעה אינה מתוארת כעניין רע שיש בו כעס ומכאוב (י"א-י"ב), אלא מזמינה לשמחה.

בפרק א הצהיר קהלת:

וְנִתַּתִּי אֶת-לִבִּי לְדָרוֹשׁ וְלָתוֹר בְּחִכְמָה עַל כָּל-אֲשֶׁר נַעֲשָׂה תַּחַת הַשָּׁמַיִם

הוא עֲנִין רָע נִתַּן אֱלֹהִים לְבָנֵי הָאָדָם לְעֲנוֹת בּוֹ.

רְאִיתִי אֶת-כָּל-הַמַּעֲשִׂים שֶׁנַּעֲשׂוּ תַּחַת הַשָּׁמַיִם

וְהִנֵּה הַכָּל הֶבֶל וְרֵעוֹת רוּחַ. (א, י"ג-י"ד).

בפרק ג הוא קובע:

רְאִיתִי אֶת-הָעֲנִין אֲשֶׁר נִתַּן אֱלֹהִים לְבָנֵי הָאָדָם לְעֲנוֹת בּוֹ.

אֶת-הַכָּל עֲשָׂה יָפָה בְּעֵתוֹ

גם אֶת-הַעֲלֵם נִתַּן בְּלִבָּם מִבְּלֵי אֲשֶׁר לֹא-יִמָּצָא הָאָדָם אֶת-הַמַּעֲשֶׂה אֲשֶׁר-עֲשָׂה הָאֱלֹהִים מֵרֵאשִׁית וְעַד-סוֹף. (י"ז-י"א).

לאן נעלמה ההערכה של קהלת שהעניין שנטבע בבני האדם הוא רע? איך עבר מהכלל הכולל ורעות רוח נוכח מגבלותיו של האדם, להכלל עשה יפה בעתו?

במקום תחושת השיתוק שגורמת בפרק א אי הידיעה, נראה כי בפרק ג העדר הידיעה מהווה דווקא מניע לעשייה. החיסרון הפך ליתרון. הכיצד?

מה כל כך משמח בלא לדעת?

אלוהים עֲשָׂה אֶת-הַכָּל יָפָה בְּעֵתוֹ, והאדם לא-יִמָּצָא אֶת-הַמַּעֲשֶׂה אֲשֶׁר-עֲשָׂה הָאֱלֹהִים מֵרֵאשִׁית וְעַד-סוֹף. אולם אין בכך כדי לרפות ידיים, להפך, גם האדם עושה: יְדַעְתִּי כִּי אֵין טוֹב בְּסִי אִם-לְשִׁמּוֹחַ וְלַעֲשׂוֹת טוֹב בְּחַיִּיו. דווקא אי ידיעת המעשה האלוהי נרמזת כמאפשרת לאדם מרחבי פעולה וכמניעה את ההזמנה לשמחה. איננו יודעים את העיתים, ומשום כך איננו יכולים לפעול בהתאם להן. אין אפוא טעם לשבת באפס מעשה ולהמתין ל"זמן הנכון". אנו עושים את מעשינו מתוך השתדלות שהם יעלו יפה, ובתקווה שזו העת הנכונה לעשותם, למרות אי הוודאות באשר להצלחתם או לכישלונם.

יתרה מזו, למודי ניסיון יודעים שפעמים, מעשים שכשלו, או עיתים הנחוות כקשות, מאתגרות או רעות, מולידים לא אחת יסודות חדשים, תהליכי תיקון ויצירות מקדמות; אלא שהארת העת הקשה והבנת התפקיד שמילאה מתרחשות בדרך כלל רק זמן רב אחרי שהסתיימה. בזמן אמת, אדם אינו יודע מהי תכלית הדברים המתחוללים בחייו ויש לו השפעה מוגבלת על ניווטם.

במה התקדמנו מפרק א?

³ בפרק ג מופיע אלוהים שמונה פעמים, מתוך 40 ההיקרויות שלו בספר. רק בפרק ה הוא נזכר יותר (תשע פעמים).

בפרק א הצהיר קהלת: מה-שְׁהָיָה הוא שְׁיָהָיָה ומה-שְׁנַעֲשֶׂה הוא שְׁיַעֲשֶׂה וְאֵין כָּל-חֶדֶשׁ תַּחַת הַשָּׁמֶשׁ (ט'). בפרק ג הצהרה דומה, אלא שהפעם מונכח בה אלוהים: יְדַעְתִּי כִּי כָּל-אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה הָאֱלֹהִים הוּא יְהִי לְעוֹלָם, עָלְיוֹ אֵין לְהוֹסִיף וּמִמֶּנּוּ אֵין לְגַרֵעַ ... מה-שְׁהָיָה כָּבֵר הוּא וְאֲשֶׁר לְהִיּוֹת כָּבֵר הָיָה ... (י"ד-ט"ו). נוכח המעשה האלוהי אין חדש, האדם לא יוכל לעלות עליו בפעולותיו וגם לא לגרוע מהן. זוהי אמירה שניתן להבינה כמאירה את זו שבפרק א – מנקודת המבט של מעשה אלוהים ביקום, אין בידי האדם לחדש דבר. אל מול הנצח האלוהי אין לו זיכרון. ואולם אפשר שבעולמו של האדם יכולים להיות חידושים, התפתחויות והטבעת חותם.

ביבליוגרפיה

- אברמסקי שמואל, **קהלת המלך החכם והמשוחח ירא האלוהים**, רמת גן: הוצאת רביבים, תשמ"ט.
- אזולאי שמעון, **קץ האושר**, תל אביב: ידיעות ספרים, 2014.
- אליועניני מ, **מחקרים בקהלת ובמשלי**, ירושלים: החברה לחקר המקרא על ידי קרית ספר, 1977.
- גורביץ' זלי, **חשבוננו של קהלת**, תל אביב: בבל, תשס"ח.
- גלנדר שמאי, **תחת השמש – תפיסת החיים וההווה אצל קהלת**, חולון: רסלינג, 2016.
- דור שב איתן, "קהלת, החולף והנצחי", **תכלת ברשת** תשס"ה. [קהלת, החולף והנצחי | תכלת \(tchelet.org.il\)](http://tchelet.org.il)
- הופמן יאיר, "ספרות החכמה משלי איוב קהלת", בתוך: טלשיר ציפורה (עורכת), **ספרות המקרא מבואות ומחקרים**, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2011, עמ' 325-354.
- ורניק אורי, **אני קהלת פסיכולוג פילוסוף משורר**, ירושלים: כרמל, תשנ"ח.
- זר כבוד מרדכי, **קהלת**, דעת מקרא, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשמ"ג.
- פז רות, **קהלת במסע מן המלכות אל החכמה**, רעננה: נשיא, תשנ"ט.